

СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ*

Анатолій В. ФУРМАН,
доктор психологічних наук, професор,
академік АН вищої школи України,
завідувач кафедри психології та соціальної роботи
Тернопільського національного економічного університету,
голова ГО "Інтелектуальний штаб
громадянського суспільства",
голова обласного відділення Соціологічної асоціації України,
головний редактор журналу "Психологія і суспільство"
(м. Тернопіль)

Ольга ШАЮК,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Тернопільського національного економічного університету
(м. Тернопіль)
Copyright © 2016

В статті розглянуто психологічні аспекти феномену соціальної справедливості. В зазначеному форматі узагальнення показано, що справедливість відноситься до найбільш важливих соціальних цінностей, є критерієм оцінки взаємодії та відіграє суттєву роль у найрізноманітніших відносинах – від особистісних до суспільно-політичних; на основі зреалізування принципів учинковості, циклічності та кватерності до сутнісного пізнання соціальної справедливості як психодуховного феномену і моральної чесноти особистості чи соціуму отримано четвертинність основних видів справедливості; розкрито розвиткову взаємозумовленість справедливості і толерантності, показано, що толерантність уможливорює справедливість суспільного співжиття за психосоціальним змістом та реальним квітальним наповненням.

* Дослідження здійснене у рамках НДР за темою "Теоретико-методологічні засади розвитку і формування соціальної толерантності" кафедри психології та соціальної роботи ТНЕУ (СР-60-14 "К"), затвердженої УкрНТІ на 2014–18 роки (держреєстраційний номер 0114U001086).

Соціальне життя та особистісне буття людини стало поштовхом для виникнення *проблематики справедливості*, яка і понині є предметом теоретизувань багатьох науковців: її розглядають як соціальну цінність, як елемент моральних і правових уявлень, як відповідну норму при оцінці економічних, політичних і правових відносин. Про те, що таке справедливість, чи існує вона об'єктивно, чи можливе її уреальнення у повсякденні і яка її роль у соціальній взаємодії?, – це ті питання, актуальність яких сьогодні важко заперечити чи піддати сумніву.

Кожна епоха і культура породжувала свої уявлення про справедливість. Примітно, що протягом багатьох віків мислителі були одностайні у думці про те, що справедливість – це *базовий принцип* побудови ідеального суспільного устрою, який забезпечує кооперацію людей, а відтак і виживання людства. Важливим кроком до справедливості є *толерантність*. А це означає, що саме толерантність як інтегральна характеристика благодатних соціальних стосунків уможливорює справедливість суспільного співжиття не за формою (вивіскою, вимогою, правилом, законом), а за психосоціальним змістом та реальним ковітальним наповненням. Це аргументовано доводять взаємопов'язані дослідження авторів [див. 4; 7], які водночас підтверджують, відповідно на теоретичному та емпіричному рівнях, виняткову значущість толерантності як потенційної основи нової державної ідеології, у центрі якої перебуває *ідея українотворення*. Водночас толерантність – це фактор сталого суспільного розвитку і чинник соціокультурної інтеграції українства в онтолого-феноменологічному, гносеолого-номенологічному, психосоціальному і психософійному засадничих напрямках його рефлексивного мислєдіяльнісного освоєння [4]. *Соціальна толерантність*, у тому числі й в економічній сфері суспільного повсякдення та системі національної освіти, постає у різних вимірах її інтелектуального опрацювання: як соціокультурне явище, як важливий концепт сучасного наукового дискурсу, як інтегральна особистісна риса, як категорія культури або світоглядна універсалія [4; 7].

Отож толерантність і справедливість як *засадничі людські чесноти* не лише розвитково взаємозумовлюють одна одну як сутнісно відмінні, хоча в багатьох змістових аспектах й інтерферентні онтофеноменальні даності, а й реально функціонують у психосоціальних вимірах повсякдення як неподільні взаємозбагачувальні якісні характеристики великих і малих соціосистем. Тим більше, що, з одного боку, вони мають спільне й достатньо безмежне *ноуменальне підґрунтя* (етноментальний матеріал, архетипні змістовлення, неструктуровані й невідрефлексовані інтенції, протоустановки, неспроявлені соціетальні психоформи тощо), а з іншого – належать до набору вершинних – духовно зорієнтованих – цінностей ковітального людського буття, тобто обстоюються спільностями та їх представниками як морально-психологічні регулятиви злагодженого суспільного життя. Власне тому вони є *категоріями* не тільки соціогуманітарної науки, а й

культури, що як засоби різноякісного філософування упанорамлюють й увиразнюють *світогляд* як окремої людини, так і етнонаціональних та інших спільностей.

Осмислення справедливості як соціокультурного феномену, її сутності, форми і ролі в суспільстві почалося вже у ранній період древнегрецької філософії, передусім у вченні Геракліта про Логос як про всеохватний Космічний Закон, що визначає розвиток усього живого. Оскільки Логос Божественний, то Його закони істинні і справедливі. Аналогічними є роздуми тодішніх мислителів про Космічний Розум як утілення Космічної Справедливості: все, що звичайна людина вважає злим і несправедливим у її житті, насправді є проявом Вищої Космічної справедливості Світового Розуму. Відтак вважалося, що справедливість існує незалежно від людини і суспільства загалом. Вона – це немов би своєрідний місток між двома світами – космічним (Божественним) і земним, одвічним і профанним, а тому закономірно належить до основних людських чеснот. Звідси висновок: розуміння і *дотримання вимог справедливості* дозволяє привести суспільну систему у відповідність до законів світового устрою, тобто уможливує ідеальне суспільство й відтак соціальне порозуміння, злагоду і мир між людьми, групами, етносами, народами [3].

Згодом ідея про Божественне походження справедливості втратила популярність. Це слово стало використовуватись перш за все для позначення соціального устрою, що створений людською діяльністю і забезпечує найкращі умови існування максимальної кількості людей. Очевидно, що таке розуміння справедливості передбачало самостійність та активність людей, їх груп, етносів. Людина розглядалася як істота, котра здатна ставити цілі і сама вибирати шляхи для їх досягнення. Зростала зацікавленість до її внутрішнього – психодуховного – світу, до її самосвідомості та до світогляду загалом. Усе більшої вагомості набували суб'єктивні інтерпретації того, що відбувається у стосунках людей, груп, етносів, націй. Зокрема, актуальним постало питання про те, що саме люди вважають справедливим, як реагують на порушення її принципів чи вимог, на що готові заради її встановлення? У такий спосіб поступово *справедливість стала предметом психологічної рефлексії* і набула доволі широкого діапазону змістовлення. Виникла ціла низка теорій, які описували структуру, функції, причини та умови дотримання справедливості.

Водночас сьогодні чітко прослідковується спектр положень, які задають основний напрямок вивчення цієї проблеми: по-перше, предметом дослідження є загальна оцінка справедливості взаємодії, яка складається із дотримання низки соціальних норм, що функціонують у рамках соціальної групи і торкаються як процесу спілкування, так і його результату; сутнісне наповнення цих норм універсальне, тобто не залежить від історичного і культурного контекстів і є добре відомим учасникам взаємодії; по-друге, оцінюючи спілкування, люди слідкують за дотриманням норм справедливості.

вості, яку вважають засобом досягнення певної мети: це може бути як отримання індивідуальної винагороди, так і входження в соціальну групу і збереження психологічного благополуччя; по-третє, загальна оцінка справедливості взаємодії виконує регулятивну функцію – впливає на атитюди і щоденну поведінку учасників; і останнє, по-четверте, передусім регулятивна функція справедливості виявляється у площині повноцінного міжособистісного спілкування [1], котре характеризується чотириаспектністю (комунікативний, інтерактивний, перцептивний і спонтанно-інтуїтивний) й уможливлене налагодження між співрозмовниками продуктивного діалогічного обміну за такими його різновидами, як інформаційний, діловий, смисловий і самосенсовий. Причому, за концепцією О.С. Фурман (Гуменюк), ці різновиди обміну, будучи поперемінно актуалізованими названими компонентами спілкування, виконують функції зняття соціальних суперечностей упорядкування різноманітних відносин, зв'язків і намірів між учасниками конкретної взаємодії, цілепокладання, виникнення явищ ідентифікації, соціальної та індивідуальної ідентичностей, Его-ототожнення й утвердження Его-інтеграції особи загалом [2, с. 142–190].

Інакше кажучи, взаємодіючи, люди користуються певними значеннями і нормами справедливості, які опосередковані як суспільством і групою, так і особистістю та конкретною ситуацією. Вплив суспільства та окремих груп визначається наявністю в них соціальних норм, що відповідають певним смисловим площинам розуміння справедливості. Взаємодія особистості і ситуації опосередкована суб'єктивними цілями та оцінкою можливостей їх досягнень. Тому люди користуються тими *символами і значеннями справедливості*, які відповідають соціальним нормам і дозволяють досягнути їм поставленої мети – отримати бажаний індивідуальний результат і зберегти цілісність групи.

Воднораз вибрані людиною значення і норми справедливості впливають на її атитюди стосовно учасників взаємодії, а через них діють на поведінку – індивідуальну продуктивність, діалогічність спілкування з навколишніми, особистісні вибори і вчинки. Цей вплив опосередкований атрибутивними психосоціальними процесами, адже, спостерігаючи за дотриманням чи порушенням норм, людина оцінює *справедливість спілкування*. На її основі вона виносить самісні судження: характеризує учасників за стилем спілкування, за ставленням до інших людей і за компетентністю, пояснює їх поведінку, оцінює ступінь відповідальності. Атрибутивні судження, прийняті людиною стосовно себе та інших людей, вирізняються наявністю самозахисних тенденцій: інтерпретуючи свою поведінку, вона звертає увагу на ту інформацію, яка дозволяє їй підняти свою самооцінку [1; 6].

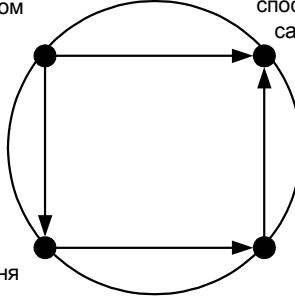
Вище виголошене дає підстави зреалізувати вимоги принципів учинковості, циклічності та кватерності до *сутнісного пізнання соціальної справедливості* як особливого психодуховного феномену і моральної чесноти особистості, локалізованого чи великого соціуму. У підсумку нами

1 – ситуаційна справедливість:

атитуды, емоції-афекти і когніції, які актуалізуються за конкретних умов та обставин і відображають певне ставлення до справедливості і світогляд особистості загалом

4 – самовідповідальність:

самооцінка діянь, поглядів, помислів особистості як її спрямованість на самоусвідомлене прийняття рішень, вибір цілей, способів та методів їх досягнення і самозвітування про відповідність останніх принципам і нормам соціальної справедливості у реальних життєвих ситуаціях і подіях

2 – конвенційна

справедливість: мотиви, бажання, інтереси, домагання особистості чи групи як її спрямованість на дотримання принципів і норм соціальної справедливості у реальних життєвих ситуаціях і подіях

3 – діяльно-вчинкова справедливість:

стиль і зміст поведінки, діяльності, спілкування і вчинків особистості чи групи, які утверджують ідею і канони соціальної справедливості як загальнолюдської чесноти

Рис.

Основні види соціальної справедливості у структурі буденної суспільної взаємодії людей певного соціуму

отримана четвертинність *основних видів справедливості* у структурі повсякденної взаємодії (*рис.*). Зрозуміло, що у взаємодоповненні ці види справедливості основоположно відображають ідеальний світ межового усвідомлення онтолого-ноуменально-екзистенційного змісту, що фіксується цим категорійним поняттям.

Зауважимо, що емоції, які людина переживає стосовно себе і партнера по взаємодії, впливають на її наміри і поведінку. Вибираючи одну форму поведінки із кількох можливих, вона орієнтується на те, якою мірою сприяє встановленню справедливості. Незважаючи на те, що структура цього процесу універсальна, сутнісне наповнення його визначається як рівнем спілкування (міжособистісне, міжгрупове, міжнаціональне), так і його змістовністю [8].

Оцінюючи справедливість учасників міжгрупової взаємодії, люди демонструють міжгрупову диференціацію, сприймаючи представників іншої групи як більш справедливих і достойних праведного спілкування. Дотримання або порушення норм справедливості викликає у них специфічні міжгрупові емоції. Однак цей вплив опосередковується іншою груповою ідентифікацією та індивідуально-психологічними характеристиками учасників. У цьому *смыслограї варіантів особистісного відчуття справедливості* розмаїття індивідуальних образів справедливості є однією із основних причин соціаль-

них конфліктів. Для їхнього вирішення потрібне активне обговорення наявних розбіжностей і вироблення узгоджених критеріїв справедливого і несправедливого.

1. Гулевич О.А. Социальная психология справедливости / О.А. Гулевич. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2011. – 284 с.
2. Гуменюк (Фурман) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: [монографія] / Оксана Євстахіївна Гуменюк (Фурман). – Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.
3. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел; [пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука]. – К.: Основи, 1995. – 759 с.
4. Фурман А.В. Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект) / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №1. – С. 6–20.
5. Фурман А.В., Підгурська М.В. Історія соціальної роботи: [навчальний посібник] / Анатолій В. Фурман, Марія Підгурська. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014 – 174 с.
6. Хеффе О. Справедливость / О. Хеффе. – М.: Праксис, 2007. – 192 с.
7. Шаюк О.Я. Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів: дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / наук. кер. д. психол. н., проф. Фурман А.В.; Нац. акад. Держ. прикорд. служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2012. – 215 с.
8. Adams J.S. Equity theory revisited / J.S. Adams, S. Freedman // Advances in Experimental Social Psychology / Ed. by L. Berkowitz, T. Walster. – N. Y., 1976. – 314 s.

Надійшла до редакції 4.02.2015.